

| ۱۴۵ |

بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی...
لطفعلی عبداللهی واشان، مجید معارف، سید محمد علی ایازی
علمی-پژوهشی
فصلنامهٔ تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شماره ۷۶ «ویژه پژوهش‌های حدیثی»، پاییز ۱۴۰۱، ص ۱۴۵-۱۵۹

بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه مفسران شیعه و سنی

لطفعلی عبداللهی واشان^۱، مجید معارف^۲، سید محمد علی ایازی^۳

چکیده

یکی از وجوده اعجاز که مفسران قرآنی را به تدبیر و داشته اعجاز محتوایی است؛ این نوع از اعجاز با مفاهیم درونی قرآن ارتباط دارد و اگرچه می‌توان مولفه‌های گوناگونی را برای آن برشمرد، اما مولفه‌های مورد اتفاق فریقین را می‌توان اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب، بواطن قرآن، اعجاز علمی و جامعیت قرآن دانست که شامل محورهایی نظیر قانونگذاری، هدایتی، حقوقی، مسائل اخلاقی و... می‌شود و آنچه از تطبیق استنتاج می‌گردد معین آنست که توجه به این نوع اعجاز در طی قرون مختلف با شدت و ضعف‌هایی روبرو بوده که در سیر زمانی مختلف هر یک از فریقین توجه و عنایت ویژه بدان داشته‌اند و اختلافات مبنایی در طرح مساله، باورها و روش طرح با یکدیگر دارند برای مثال در مورد بطون قرآن کریم با وجود قبول و مسلم دانستن این مولفه در نقل اهل سنت با اندک اغماس از پیامبر ﷺ یا صحابه بحثی مطرح نمی‌شود در حالی که شیعه بدان عنایت و اهتمام ویژه داشته است یا در مبنا تشیع برخلاف اهل سنت براین باور است تنها مرجع حقیقی برای دفع شباهات معصومان می‌باشد و آنها عالم به قرآن هستند. بنابراین این نوشتار می‌کوشد با رویکردی توصیفی- تحلیلی مولفه‌های اعجاز محتوایی را از منظر مفسران شیعه و سنی مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: اعجاز، شیعه، اهل سنت، محتوی، اختلاف ناپذیری، قرآن کریم.

۱. دانش آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران، abdollahiali42@yahoo.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ایران، maaref@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران، ایران، ayazi.1333@gmail.com

۱. مقدمه و بیان مسئله

اعجاز محتوایی به عنوان یکی از وجوده مهم اعجاز قرآن مورد توجه برخی از دانشمندان قرار گرفته است و بررسی این نوع اعجاز و مولفه‌های آن از مباحث مهم میان دانشمندان است که اهمیت تبیین آن برای رفع اختلاف میان مفسران نمایان است. از آنجایی که در سیر اعصار برخی از ایرادات وارد بر قرآن کریم مرتبط با محتوا بوده، اتفاقاً عده‌ای از مفسران سعی نموده‌اند با ارائه نظریات در خصوص محتوای قرآن، اعجاز آن را در این باره به ثبت برسانند. بنابراین عنوان این مقاله بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مفسران شیعه و سنتی درباره اعجاز محتوایی است که با تحقیق در آرای مفسران قدیم تا امروز، کوشش شده به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱- اعجاز محتوایی چیست؟ و مهم‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی نزد فرقین کدام است؟

۲- سیر تطور پرداختن به مبحث اعجاز محتوایی نزد مفسران شیعه و سنتی چگونه است؟

۳- نقاط اشتراک و افتراق مبحث اعجاز محتوایی میان مفسران فرقین چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه مفسران شیعه و سنتی، می‌توان گفت با وجود اهمیت فراوان اعجاز محتوایی وجود شباهتی که در حال حاضر در زمینه محتوای قرآن مطرح است، در هیچ کتاب یا مجله‌ای به طور کامل و ویژه مورد پژوهش قرار نگرفته است. البته با جستجو در مقالات به مطالبی که غیر مستقیم به اعجاز محتوایی مرتبط است برمی‌خوریم؛ نگارنده به مطلبی که مشخصاً به اعجاز محتوایی پرداخته باشد دست نیافت. هرچند، با جستجو در آثار اندیشمندان به مطالبی از این قرار وجود دارد.

نام محقق	عنوان تحقیق	محل نشر و سال چاپ	یافته‌ها و نتایج تحقیق
عبدالکریم بهجهت پور و حامد معرفت	تأملی بر اعجاز تفسیری قرآن	دو فصلنامه تخصصی قرآن و علم در تیرماه ۹۱	محقق ضمن تبیین مفهوم شناسی اعجاز به تشریح فرازهایی از اعجاز که مرتبط با بعد اعجاز تفسیری قرآن است می‌پردازد.
عباس مصلایی پور یزدی و سجاد محمدی	مقدمه‌ای در اعجاز معنوی قرآن	مجله مطالعات قرآن و حدیث در زمستان ۸۹	محقق ضمن بر شمردن انواع اعجاز و بیان مفاهیم ضروری که شناخت آن به تفاوت کرامت و معجزه بر می‌گردد به صورت کلی گویی اشاراتی جزئی به نوع خاص اعجاز معنوی قرآن داشته و نگاه تطبیقی ندارد.
رضایی اصفهانی، محمد علی؛ احمدی فر، مصطفی	اعجاز روانشناسی قرآن در گستره اجتماع	مجله قرآن و علم بهار و - تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۸	محقق ضمن بشماری ابعاد شناختی انسان و کارکرد ناگزیر زندگی اجتماعی؛ سعی در معرفی نوع جدید معرفت شناسی از اعجاز روانشناسی قرآن دارد تا از پی آن کلید واژه‌هایی برای بروز رفت مشکلات انسان‌ها از نگاه قرآن کریم معرفی نماید.
حسینی کوهساری، سید مفید؛	اعجاز اقتصادی قرآن کریم	محله : قرآن و علم بهار و - تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۸	در این مقاله مقاله محقق سعی دارد راهکار بروز رفت از مشکلات به ویژه بعد اقتصادی را از نگاه قرآن کریم نشان دهد و از این حیث اعجاز اقتصادی قرآن کریم را وکاوی نماید.
مودب، سید رضا؛	تأملی در آفاق اعجاز قرآن	محله : قبسات پاییز ۲۰۲۲ - شماره ۲۹	در این مقاله ابعاد متفاوت اعجاز قرآن کریم از گذشته تا کنون مورد کنکاش قرار داده و سعی نموده باسخ به شبهات پیرامون هر بعد از اعجاز را به صورت گذرا پاسخ دهد.
بهرامی فرد غلامرضا، فرجی یوسف	نقد و بررسی اعجاز محتوایی قرآن	همایش ملی اعجاز قرآن کریم ۱۳۹۵ -	محقق در این کار ارزشمند، اعجاز محتوایی را تشریح و پاسخ به منتقدین این نوع اعجاز را با نگاه تحلیلی و موردنی باز نشر می‌دهد.

اما جدیدترین مقاله‌ای که به این موضوع پرداخته از حمیده حائری پور با نام اعجاز معنوی قرآن از دیدگاه صدرالمتألهین در سومین همایش ملی اعجاز قرآن در اردیبهشت ۹۵ است. نویسنده در این مقاله صرفاً به تشریح اعجاز معنوی قرآن از دیدگاه دانشمند و «هانری مارتین» پرداخته است؛ اگرچه برخی از کتب^۱ ارتباطی با پژوهش حاضر دارد، اما آنچه در این تحقیق مورد واکاوی قرار گرفته است، بسیار متفاوت از مقالات قبلی می‌باشد. یعنی نگارنده در جستجوی سیر اعجاز محتوایی از منظر مفسران متقدم تا معاصر است که تلاش شده به تطبیق دیدگاه‌های صاحب نظران قرآنی و مقایسه آن‌ها با یکدیگر پردازد و از خلاصه آن مولفه‌های اعجاز محتوایی تبیین گردد و در نهایت به هدف خود که اثبات قدسیت این کتاب الهی است نائل آید که از این حیث بدیع و نوآور هاست.

۳. مفهوم شناسی

اعجاز از دید لغویون از ریشه (ع) (ج) (ز) و به دو معنای ناتوانی و کناره یک چیز آمده است. (ابن فارس، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۳۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۵۴۷). برخی از مفسران معتقدند انسان موجودی عاجز است، زیرا پایان کار او واماندگی و ناتوانی است. (رک: طبرسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۷۸). بنابراین اعجاز در لغت به معنای ایجاد ضعف در طرف مقابل است و معجزه آن عملی است که دیگران قادر به انجام آن نیستند؛ در بررسی دیدگاه مفسران، معجزه امری خارق العاده است که همانند سحر و جادو باطل کننده عقل نیست. (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۷۲، سیوطی، [بی‌تا]، ج ۴، ص ۳). از این جهت معنای اصطلاحی اعجاز از دید برخی (رک: قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۶۳؛ جعفری، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۹۴) ضعف و ناتوانی انسان از آوردن مثل قرآن بیان شده است. اعجاز محتوایی، مرتبط با مفاهیم درونی قرآن است و مشتمل بر محورهای مختلف چون: هدایت بشر، وضع قوانین، اخبار از غیب، اعجاز علمی، اختلاف ناپذیری قرآن، تبشير و تندیز، قوانین جنگی و دفاعی، مشخص نمودن حقوق عامه بشر و مسائل اخلاقی است. (رک: کمالی دزفولی، ۱۲۹۲، ص ۵۹۴).

سینه

۱. نک: معارف و شریعتی نیاسر، ارتباط نهج البلاغه با قرآن، ص ۵۵-۶۱. و نیزنک: خویی، البيان، ص ۸۶-۸۵، معرفت، علوم قرآنی ص ۲۶۸-۲۶۶.

۴. برسی تطبیقی اعجاز محتوایی در نگاه مفسران فریقین

در اصل وجود مسئله اعجاز قرآن اختلافی بین مفسران نیست. اما آنچه مورد اختلاف است انواع اعجاز است که برخی از علماء آن را بیرونی (رک: سید مرتضی، ۱۳۸۲، ص ۹۳) و برخی دیگر آن را درونی دانسته‌اند. (رک: زرقانی، ۱۳۸۵، ص ۹۵، رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱، ص ۷۲). مفسران مولفه‌های گوناگونی را برای اعجاز محتوایی برشمرده‌اند که می‌توان به اخبار از غیب، اختلاف ناپذیری، قانونگذاری، اعجاز علمی، بطون قرآن، مسائل تربیتی، جامعیت قرآن، اخلاق و معارف اشاره کرد و از آنجا که بنای این پژوهش، تفسیر تطبیقی این مولفه‌ها در نگاه اهل سنت و شیعه است، به صورت موردنظر بر جسته‌ترین این مولفه‌ها که مورد اتفاق فریقین است را گزینش کرده و مورد واکاوی قرار می‌دهد.

۴-۱. برسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه شیعه

در اینجا جهت تبیین بحث برخی از بر جسته‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی مورد اتفاق اندیشمندان شیعه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱-۱. اختلاف ناپذیری

عده‌ای از مفسران سعی نموده‌اند، استواری مطالب قرآن را به عنوان یکی از مولفه‌های اعجاز محتوایی مطرح نمایند، مفسرانی چون (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۹۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۴۰، مکارم شیرازی، ج ۲، ص ۴۳۲) مطالبی دارند و دیدگاه برخی از مفسران این است که یکی از وجوه اعجاز قرآن استواری مطالب آن است که دارای دو ویژگی حقانیت و خدشه ناپذیری است و علتش این است که مطالب آورده شده از سوی قرآن خارج از توان بشریت می‌باشد. (رک: خویی، ۱۴۰۱، ص ۸۰). از دید برخی دیگر از مفسران اعجاز قرآن برای این است که معانی والایی که از طرف خداوند اراده شده است به عنوان استوارترین عبارات نیز نامبردار شده است. (رک: طالقانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۰). برخی نیز معتقدند: قرآن مجید مباحث علمی در قالب موضوعاتی گوناگون چون اخلاق، سیاست، اجتماع و... دارد و با اینکه به بهترین شیوه در این عرصه وارد شده است، اما هیچ لغتشی در این باره از طرف دانشمندان متوجه قرآن نشده است. (رک: بلاغی، ۱۴۲۰).

ج، ص ۱۴). بنابراین با توجه به اینکه قرآن کریم در موضوعات متنوع و در شرایط گوناگون و در طی سالهای متتمادی نازل شده، اما هیچ اختلافی در آن دیده نمی‌شود و این نشئت گرفته از اعجاز آن است.

۲-۱-۴. اخبار از غیب

این وجه از اعجاز در دوره متقدمان، در آثار علمایی چون شیخ طوسی و طبرسی دیده می‌شود. (طوسی، ۱۴۰۰، ص ۱۷۲، طبرسی، [بی‌تا]، ج ۸، ص ۷۲۱). طبرسی در شمارش وجود اعجاز قرآن اکتفا به نظم و فصاحت آن نمی‌کند، بلکه اخبار از غیب را نیز از وجود اعجاز قرآن قلمداد می‌کند. (رک: طبرسی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۲۶ و ۱۲۷ و ج ۶، ص ۱۱۰). در دوران معاصر عده‌ای فروتنtri از مفسران (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۰، طالقانی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۹۰، مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۱۳۱) به ایراد سخن پرداخته اند؛ در سیر این بحث، برخی معتقدند: در دوران جاهلی، وجود اخبار غیبی در قرآن مورد اتفاق اعراب نبود، اما گذشت روزگار بر صداقت آن اخبار صحه گذاشت. (رک: بلالی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۶).

۳-۱-۴. بواطن قرآن

بعضی بواطن هر آیه را عمل نمودن (رک: طوسی، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۹). از دید برخی دیگر، بواطن قرآن فهمی است از الله برای دانستن منظور او. (صفی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۲۸؛ قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۱). بعضی دیگر معتقدند یکی از حکمت‌های وجود معانی باطنی قرآن، عدم ایستایی آن در طی زمان است. (رک: عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۸۶). از دید برخی قرآن بر هفت حرف نازل شده است. هیچ حرفی از آن نیست، مگر اینکه دارای ظاهر و باطنی است و علم ظاهر و باطن نزد علی بن ابی طالب است. (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۰). برخی معتقدند هرگز اختلافی بین بواطن قرآن وجود ندارد؛ زیرا مراتب درونی آن مانند مظاهر بیرونی اش سخن خداست و اگر از نزد غیر خدا نازل می‌شد حتماً با هم اختلاف داشت؛ بنابراین تمام مطالب قرآن از جهات گوناگون هماهنگ با یکدیگر است. (رک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۱۲۸ و ۱۲۹).

۴-۱-۴. اعجاز علمی

نظر میانه در اعجاز علمی قرآن این است که می‌توان از مسائل قطعی علوم برای

استنباط عمیق ترآیات قرآن استفاده کرد. عده‌ای از مفسران معاصر به اعجاز علمی قرآن پرداخته اند که می‌توان به (رک: قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۷۰، صافی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۷، عروسی حویزی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۳۶۵، شریعتی، ۱۳۴۶، ج ۱، ص ۱۱، صادقی، ۱۴۰۶، ج ۲۹، ص ۳۴۱) اشاره کرد؛ هم راستای این بحث برخی در تفسیر آیه شریفه (رک: رعد ۲/۲) می‌گویند: یعنی آسمان را بدون ستونهای قابل دیدن بنادرد است که از وجود قوه جاذبه و دافعه بین کرات خبر می‌دهد و قرآن کریم از این قانون در حدود هزار سال پیش پرده برداشته است. (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۱۰، ص ۱۱۰). عقیده برخی دیگر از علماء این است که قرآن در دوران جاهلیت، مطالب علمی شگفت‌آوری ارائه نموده که اعجاب مردم آن دوران را برانگیخته است. (نک: خویی، ۱۴۰۱، ص ۹۱).

۱-۴. جامعیت قرآن

در باب جامعیت روایات فراوانی (رک: کوفی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۸؛ رک: بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۰). وجود دارد؛ لذا اندیشمندان معتقدند: قرآن نسبت به کتب پیشینیان و مطالب آن جامعیت دارد، چرا که خداوند اسرار صد کتاب نازل شده از آسمان را در چهار کتاب نهاد و آن تورات، انجیل، زبور و قرآن است و آنگاه علوم این چهار کتاب را در یکی قرارداد و آن قرآن کریم است». (رک: رازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۷). بنابراین صاحب‌نظران براین باورند که قرآن همه مطالب اخلاقی، فلسفی، سیاسی، اجتماعی و هر چیز دیگری که انسانها به آن نیاز دارند، بیان نموده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۲)

۲-۴. بررسی تطبیقی مولفه‌های اعجاز محتوایی با تأکید بر نگاه اهل سنت

در اینجا نیز جهت شروع بحث، برخی از برجسته‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی مورد اتفاق اندیشمندان اهل سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲-۴. اختلاف ناپذیری

در قرن چهارم جصاص در ذیل آیه ۸۲ نساء به بحث اختلاف ناپذیری قرآن اشاره می‌کند. و اختلاف را سه گونه می‌داند (رک: جصاص، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۸۲). از دید فخر رازی یکی از جوهر مهم اعجاز همان تهی بودن آن از اختلاف است. (رک: فخر رازی، ۱۹۸۹،

ص ۸۷). پایه‌های استدلال به آیه ۸۲ نساء از دید علماً چنین است: هیچ دانشمندی کلام طولانی نمی‌گوید جز اینکه در آن اختلاف فراوانی قابل مشاهده است، خواه این اختلاف در وصف باشد و خواه در الفاظ و خواه این اختلاف تناقض در معنا را برساند. (رک: ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۷۲۶). بحث اختلاف ناپذیری قرآن در دوره متاخران اهل سنت در آثار مفسرانی چون (زمخشري، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۴۰) دیده می‌شود. در دوره معاصرنیز برخی معتقدند میان اجزاء سوره‌های قرآن، همخوانی و هماهنگی ویژه‌ای وجود دارد. (رک: سید قطب، ۱۴۰۸، ص ۵۳).

۲-۲-۴. اخبار از غیب

اکثر متفکران اهل سنت اخبار از غیب را نیز در کنار سایر وجوه قرآن مطرح کرده است. (رافعی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۴). این وجه از اعجاز در سیر زمانی دوره متقدمان، مورد قبول برخی از دانشمندان قرار گرفته است. (رک: خلف الله، ۱۹۷۶، ص ۲۳؛ رک: باقلانی، ۱۴۰۶، ص ۵۷). بحث اخبار از غیب در دوره متاخران شتاب بیشتری گرفته و در آثار دانشمندانی چون (رک: بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۷۵، ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۱۷۳، سیوطی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۸۰) یافت می‌شود. یکی از وجوه اعجاز از نظر زمخشری اخبار از غیب است. وی در تفسیر آیه (هود/۱۴) می‌گوید «یعنی با آنچه که جز خداوند از آن آگاه نیست یعنی خبرهای غیبی که بشرط هیچ راهی به آن ندارد، همراه است.» (زمخشري، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۶۲؛ رک: قرطبی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۵۴).

۳-۲-۴. جامعیت قرآن

عدد ای دیدگاه‌شان بر جامعیت مطلق قرآن است و معتقدند در قرآن هر چیزی که بشود به آن درک و فهم پیدانمود، قابل دیدن است، البته ممکن است عقل ما در شناخت پاره ای از آن امور ناتوان باشد. (رک: سیوطی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۲۷۵). برخی دیگر براین باور ند اگر مطالبی از علوم مختلف در قرآن آمده، فقط وجه تربیتی و هدایتی آن مدنظر است. (رک: ذهبی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۴۹۸). پس در جامعیت قرآن تردیدی وجود ندارد؛ و اینکه قرآن خود را تبیان *لکل شیء* (نحل، آیه ۸۹) معرفی نموده است، جامعیت هر چیز را بر اساس هدف آن باید مد نظر داشت.

۴-۲-۴. بواطن و مضامین عالی

وجود باطن مورد اتفاق مفسران اهل سنت است. (رک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۱۱۵، آلوسی، ج ۱، ص ۷). اصل وجود باطن برای قرآن مجید مورد اتفاق مفسران اهل سنت است. البته در مفهوم باطن اختلافاتی بین آنها وجود دارد. (نک: زرکشی، ۱۹۵۷، ج ۲، ص ۱۶۹). برخی مفهوم باطن را برداشت و فهمیدن (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۳۵). اندرز و موعظه (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۲۲۰)، یارمذوراز (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۷) تلقی نموده‌اند.

۴-۲-۵. اعجاز علمی

در زمینه اعجاز علمی قرآن عده‌ای از مفسران اهل سنت (رک: زمخشri، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۲۸، فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۶۳، ابو حجر، ۲۰۰۱، ص ۳۸۰، طنطاوی، ۱۳۵۶، ج ۸، ص ۱۳۰، رشید رضا، ۱۹۹۰، ج ۷، ص ۳۹۵) مطالبی دارند که برخی دیدگاه‌های این است: قرآن به واسطه در برگرفتن امور دقیق و ظریف علمی معجزه است. (رک: ابوالسعود، ۲۰۰۱، مقدمه) و برخی دیگر براین باورند که قرآن کریم به علم و رشد آن نزد همه وبخصوص مسلمانان اهمیت ممتازی قائل است. قرآن به دنبال اثبات عجائب خلقت و علوم آن است تا مسلمانان را به آگاهی از حقایق معانی قرآن رهنمون سازد. (رک: طنطاوی، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۴۳).

وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های فریقین

در تحلیل و بررسی نظرات مفسران شیعه و سنتی می‌توان اظهار داشت بیشتر تمکز متقدمان بر فصاحت و بلاغت قرآن استوار بوده است که این مسئله در گذر زمان و به صورت تدریجی به سمت اعجاز محتوایی کشیده شده است. اعجاز محتوایی قرآن از منظر دانشمندان قرون اولیه (اتا ۵) موضوع ارزشمندی از حیث توجه و خلق اثر و اظهار نظر در این زمینه نبود، علتش این است که از نظر متقدمان مهم‌ترین نوع از اعجاز همان مباحث ادبی بود. پس طبیعی است در چنین زمانی نه خبری از نقدهای محتوایی به قرآن باشد و نه اثری از مغرضان و ایرادات فراوان آنان به ساحت مقدس قرآن کریم وبخصوص محتوای آن، بنابراین بیشتر وقت آنها به فصاحت و بلاغت قرآن مصروف شد. زیرا آنها

تخصص ویژه‌ای در این کارداشتند و درک آنها نسبت به این وجهه از اعجاز بیشتر از سایر وجهه بود. البته در خلال سخنان آن‌ها مطالبی از اعجاز محتوایی هم و لواندک دیده می‌شود. در دوره متاخران (قرن ۱۴ تا ۱۶) نظرات و دیدگاهها درباره اعجاز محتوایی قرآن، بیشتر شد و مفسران این دوره رشد فزاینده‌ای در این خصوص نسبت به هم کیشان خود در دوره متقدمان داشتند. و دلیل آن این بود که مسلمانان تدریجاً از راه و روش راستین فاصله گرفته و بدعت‌های مختلف به منصه ظهور رسید، ضمن اینکه در این دوران خرافات بنی اسرائیل و جعل احادیث هم به مشکلات مسلمانان اضافه شد طوری که حق از باطل قابل شناسایی نبود، بنابراین با وجود مسائلی که مطرح شد، سمت و سوی گرایشها به سوی مطالب محتوایی قرآن چرخش پیدا کرد. اما در دوران معاصر مسئله کاملاً متفاوت است و توجه مفسران به اعجاز محتوایی قرآن به حداکثر رسیده است. دلیل آن این است که در این عصر، انتقادات معاندان نسبت به ساحت قرآن کریم بیشتر از هر دوره‌ای دیگر بوده است، شباهات متعدد مستشرقان درباره محتوای قرآن و ادعای تناقض مطالب آن در عصر حاضر، گویای این مطلب است، لذا کنکاش درباره اعجاز محتوایی در دوران کنونی به دلیل تاثیر ویژه آن در آشکار ساختن معارف قرآن، غنی شدن موضوعات قرآن، نقد اشکالات منتقدان و دفاع از حرمت قرآن در برابر غرض ورزان، افزون تراز قبل شده است. ضمناً مزیت توجه به جنبه محتوایی قرآن کریم به اثبات رسیدن ابهت آن نزد ملیت‌ها و گروههای مختلف بشری است و عیب توجه انحصاری به جنبه‌های ادبی و بخصوص فصاحت و بلاغت قرآن این است که فقط عرب زبانان آن را درک کرده و سایر ملت‌ها از درک معجزه بودن قرآن محروم خواهند شد. در رابطه با نقاط اشتراك و افتراق دیدگاه‌های فرقیین می‌توان اظهار داشت که دانشمندان شیعه و سنتی در بیان اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب، جامعیت قرآن، اعجاز علمی و بطون قرآن اختلاف چندانی ندارند و عمدۀ اختلاف به شدت و ضعف توجه به این مولفه‌ها می‌باشد که توجه اهل سنت در قرون اولیه به این مولفه‌ها بیشتر بوده ولی در دوران معاصر دانشمندان شیعه بسیار پرزنگ تراز اهل سنت به مولفه‌های مذکور توجه نشان داده‌اند، اما در بطون قرآن مساله متفاوت است و هردو فرق

برای اثبات وجود بطون قرآن به بعضی از آیات قرآن (رک: نحل ۴۹، یوسف ۱۱۱) استناد کرده هنند. (رک: رجبی، ۱۳۹۶، ص ۲۵۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۷). از نظر هر دو وجود بطون برای قرآن امری مسلم است. در منابع شیعی (رک: عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۸۶) و اهل سنت (رک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۲) روایاتی است که دال بروجود بطون برای آیات قرآن است. تفاوت در اینجاست که در روایات اهل سنت برخلاف شیعه، توضیحی درباره «بطون قرآن» از پیامبر اکرم (ص) یا صحابه دیده نمی‌شود به جزیک مورد از ابن عباس که می‌گوید: «... بطون قرآن، تأویل آن و ظهر آن، تلاوت است». (رک: سیوطی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۵۰). در بررسی تطبیقی دیدگاه‌های فرقین نقاطی مشترکی در معنای بطون دیده می‌شود. از جمله: الف) به معنای مراتب تنزیلی قرآن از مبدأ اعلیٰ تا عالم طبیعت. (رک: خمینی، ۱۳۷۲، ص ۱۸۱). ب) بطون به معنای تأویل (رک: معرفت، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۲۸، شاطبی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۹۸). ج) وجود بطون برای تمام آیات. (رک: نجارزادگان، ۱۳۸۳، ص ۶۱). تفاوت شیعه با اهل سنت در این است که: تشیع براین باور است تنها مرجع حقیقی برای دفع شباهات معصومان هستند و آنها عالم به قرآن هستند. (رک: همان، ص ۶۰). نظر شیعه در اینجا به عقل نزدیک تراست. نکته دیگر اینکه ابن تیمیه وجود بطون برای قرآن را منکراست و معتقد است هیچ کس از اهل علم چنین چیزی نیاورده است. (رک: فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۱). در حالیکه ذهبی در این باره می‌نویسد: «امامیه می‌گویند: قرآن ظاهري و باطنی دارد، اين حقیقتی است که ما نیز آن را می‌پذیریم چون نزد ما روایات صحیح در این باره وجود دارد... نهایت آنکه امامیه برح داد این روایات متوقف نشده و گفته اند قرآن ۷۷ بطن دارد». (ذهبی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۸).

نتیجه‌گیری

یکی از طرق اثبات حق بودن قرآن کریم، تحقیق در وجود اعجاز و از جمله اعجاز محتوایی آن است؛ بدین سبب، در این نوشتار اعجاز محتوایی قرآن از دیدگاه مفسران شیعه و سنتی مورد بررسی تطبیقی قرار گرفت و معلوم شد؛ مفهوم اعجاز محتوایی در قرن اول از جانب امام علی علیهم السلام مطرح و در قرون بعد شکل بهتر و کامل تری به خود گرفته،

طوری که در دوره معاصر کمتر مفسری را می‌توان یافت که موضوع اعجاز محتوایی را در تفاسیر مطرح نکرده باشد. تفاوتی که میان تفاسیر اهل سنت و شیعه وجود دارد به شدت وضعیت توجه به این نوع اعجاز در طی دوران مختلف برمی‌گردد که در قرون اولیه توجه مفسران اهل سنت به این نوع اعجاز بیشتر بوده است. این امر به خاطر این بوده که اهل سنت بیشتر و زودتر از شیعه با غرب ارتباط داشته است، از همین رو مسائل نو و شباهات مربوط به قرآن ابتدا در جوامع اهل سنت مطرح شده ولذا آن‌ها در مقام پاسخ‌گویی، مطالب مربوط به اعجاز محتوایی را مطرح کرده‌اند. اما در دوران معاصر، مفسران شیعه، گوی سبقت را در این زمینه بوده‌اند و غالباً نظریه پردازی‌ها از جانب آنها صورت گرفته است. از مهم‌ترین مولفه‌های اعجاز محتوایی از دید فرقین، اخبار از غیب، اختلاف ناپذیری، اعجاز علمی، معارف قرآن و جامعیت قرآن است. سیر تطور توجه به اعجاز محتوایی را می‌توان در میان مفسران فرقین بدین صورت تشریح نمود که در دوره متقدمان کمتر به اعجاز محتوایی پرداخته شده است و دلیل آن این است که آنها بیشتر تمرکزشان بر فصاحت و بلاغت قرآن بود. اما در دوره متاخران به دلیل گسترش احادیث جعلی که به تبع آن حق از باطل قابل شناسایی نبود، گرایش‌ها به سمت اعجاز محتوایی بیشتر از گذشته شد و در دوره معاصر نیز، به دلیل شباهات متعددی که برخی از منتقدان نسبت به ساحت مقدس قرآن کریم داشته‌اند و در تکاپو بوده‌اند قرآن را کتابی پر از ایراد معرفی نمایند، پرداختن به اعجاز محتوایی به دلیل تاثیر آن در آشکار ساختن معارف قرآن و نقد اشکالات منتقدان به جنبه حداقلی رسیده است. لذا از مجموع این سخن‌ها این نتایج روشن می‌شود که:

- ۱- در دوره متقدمان وجه شاخص و ملموس اعجاز همان جنبه‌های ادبی بود و خبری از نقدهای محتوایی به قرآن نبود، طبیعی است ضرورتی احساس نمی‌شد که به اعجاز محتوایی بپردازند، بنابراین بیشتر همتشان پرداختن به فصاحت و بلاغت قرآن به عنوان وجهی از اعجاز بود.
- ۲- اندیشه اعجاز محتوایی برخلاف قرون نخست در قرن‌های بعد و بخصوص در دوران معاصر به طور ویژه مورد توجه قرار گرفته است.

- ۳- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوای در دوران متقدمان، اخبار از غیب، شکوه معانی و جامعیت علمی است.
- ۴- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوای در دوران متاخران، اختلاف ناپذیری، اخبار از غیب و محتوا، معانی و معارف دینی است.
- ۵- از جمله شاخصه‌های اعجاز محتوای در دوران معاصر، اعجاز هنری، علمی، معانی بلند عرفانی، علوم و معارف قرآن، جامعیت احکام اسلامی و استواری مطالب قرآن است.
- ۶- توجه به اعجاز محتوای و اخبار به غیب ابتدا در تفاسیر اهل سنت مطرح شده و بعد از آن در میان مفسران شیعه مطرح شده است.
- ۷- میان تفاسیر اهل سنت و شیعه تفاوت اساسی در بحث اعجاز محتوای قرآن وجود ندارد. عدمه تفاوت در پیشگامی به بحث اعجاز محتوای در اهل سنت بر می‌گردد.

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان. (۱۳۹۰). تهران: انتشارات تلاوت وابسته به سازمان دارالقرآن الکریم.
- سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی. (۱۳۸۲). قم، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیهم السلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۸۵). علل الشرایع، عراق، المکتبه الداوری
- ابن جزی، محمد بن احمد. (۱۴۱۶). تفسیر التسهیل لعلوم التنزیل. تحقیق: عبدالله خالدی. بیروت: دار الارقم بن ابی الارقم.
- ابن عطیه، عبدالحق. (۱۴۲۲). تفسیر المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد. (بی تا). معجم مقاییس اللّغة. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر للطبعاوه والنشر والتوزیع.
- ابوالسعود، محمد. (۱۹۲۸). تفسیر ارشاد السليم الی مزایا القرآن الکریم. قاهره: المطبعه المصريه
- ابوحجر، احمد عمر، (۲۰۰۱)، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، بیروت: دارالمدار الاسلامی
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰). تفسیر البحرمحيط فی التفسیر. تحقیق: صدقی محمد جمیل.
- بیروت: دارالفکر
- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. تحقیق: علی عبدالباری عطیه.
- بیروت: دارالکتب العلمیه.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). تفسیر روح المعانی. بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- باقلانی، ابوبکر. (۱۴۰۶). اعجاز القرآن. بیروت: موسسه الکتب الثقافیه

- بحرانی، هاشم. (۱۴۱۵). *تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن*. قم: موسسه البعثه، مرکز الطباعه والنشر.
- بغوى، حسين بن مسعود. (۱۴۲۰). *معالم التنزيل*. دار احياء التراث العربي
- بلاغی، محمد جواد. (۱۴۲۰). *تفسیر آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*. قم: بنیاد بعثت.
- بیضاوی، عبد الله بن عمر. (۱۴۱۸). *تفسیر أنوار التنزيل وأسرار التأویل*. تحقيق: محمد عبد الرحمن المرعشلی. بیروت: دار احياء التراث العربي.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵). *تفسیر احكام القرآن*. تحقيق: محمد صادق قمحاوی. بیروت: دار احياء التراث العربي.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). *تفسیر کوثر*. قم، موسسه انتشارات هجرت.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۸). *تفسیر تسنیم*. قم، مرکز بین المللی نشر اسراء، خلف الله محمد و محمد زغلول. (۱۹۷۶). *ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن للمرمانی والخطابی والجرجانی فی الدراسات القرآنية والنقد الأدبي*. قاهره، دار المعرف.
- خمینی، روح الله، آداب الصلاة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۲ ش.
- خوبی، ابو القاسم. (۱۴۰۱). *البيان فی تفسیر القرآن*. بی جا: انوار الهدی.
- ذهبی، محمد حسین. (۱۳۸۱). *التفسير والمفسرون*. بیروت: دار احياء التراث العربي.
- رازی، ابوالفتوح. (۱۳۷۱). *تفسير روض الجنان و روح الجنان*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- راغب اصفهانی، حسين بن محمد. (۱۴۱۶). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالعلم.
- رافعی، مصطفی صادق. (۱۳۹۳). *اعجاز القرآن والبلاغة النبویه*. بیروت: دارالكتاب العربي.
- راوندی، سعید بن هبه الله، الخرائج والجرائح، موسسه امام مهدی ع. ۱۴۰۹ ق.
- رجبی، محمود. (۱۳۹۶). *روش شناسی تفسیر قرآن*. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- رشیدرضا، (۱۹۹۰). محمد، *تفسير المنار*. مصر: الهیئه المصرية العامة للكتاب.
- رضایی اصفهانی، محمد علی. (۱۳۸۱). *پژوهشی در اعجاز علمی قرآن*. رشت: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- زرقانی، محمد عبدالعظيم. (۱۳۸۵). *مناهل العرفان فی علوم القرآن*. ترجمه محسن آرمین، زرکشی، بدالدین محمد بن عبدالله. (۱۹۵۷). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار احياء الكتب العربية.
- زمخشی، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). *تفسیر الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*. بیروت: دار الكتب العربي.
- سیوطی، جلال الدين. (۱۴۲۱). *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالكتاب العربي.
- سیوطی، جلال الدين، (۱۴۱۴ ق). *تفسیر الدر المنشور*. بیروت: دارالفکر.
- شاطبی، ابن موسی، (۱۴۱۷ ق)، *مواقفات*، عربستان، دار ابن عفان
- شریعتی، محمد تقی. (۱۳۴۶). *تفسیر نوین*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، (۱۴۰۶)، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۸۹). *تفسیر پرتوی از قرآن*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه

طبرسی، فضل بن حسن. (بی‌تا). تفسیر مجمع البيان لعلوم القرآن. بیروت: دارالمعرفه ۶۶.
طبری، ابن جریر، (۱۴۱۲ق). تفسیر جامع البيان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالفکر.
طنطاوی جوهری، (۱۳۵۶ش). الجواہر فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه.
طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). تفسیر التبیان فی تفسیر القرآن. تحقیق: احمد قصیر عاملی. بیروت:
دار احیاء التراث العربی.

عرویسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم، مطبعه العلمیه، ۱۳۸۳ق.
عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه
فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). تفسیر کبیر. تهران: دارالکتب العلمیه. ۷۶. فیض کاشانی، ۵۷.
محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۸). تفسیر صافی. تهران: مکتبه الصدر.

سال نوزدهم، شماره ۶۷، پیاپی ۱۴۰۱

قاسمی، محمد جمال الدین. (۱۴۱۸). تفسیر قاسمی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
قرطبی، محمد. (۱۴۰۸). تفسیر الجامع لاحکام القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.
قطب، سید، (۱۴۰۸)، تفسیر فی ضلال القرآن، بیروت: نشر دارالشروع.
قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴)، تفسیر قمی، قم: نشر دارالکتاب.
کمالی دزفولی، علی. (۱۳۷۰). شناخت قرآن. تهران: نشر اسوه.
کوفی، فرات، (۱۴۱۰). تفسیر فرات، تهران: موسسه الطبع و النشر.
معرفت، محمد هادی. (۱۳۹۱). علوم قرآنی. قم: موسسه فرهنگی تمہید.
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
نجارزادگان، فتح الله، (۱۳۸۳). تفسیر تطبیقی، قم. مرکز جهانی علوم اسلامی.
همو، الاقتصاد الهدایی الى طریق الرشاد، تهران، مکتبه جامع چهل ستون، ۱۴۰۰ق.